

The Encyclopedia Herald of Ukraine

2022. Vol. 14

DOI: 10.37068/evu.14.8

Article history:

received 20/10/2022

accepted 12/12/2022

published 15/12/2022

Citation: Koval, O. (2022). An encyclopedia about Ukrainians in China. *The Encyclopedia Herald of Ukraine*, 14, 73-80.
<http://doi.org/10.37068/evu.14.8>

© 2022 Author

This is an Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons Attribution licence, which permits unrestricted re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ISSN 2706-9990 (print)
ISSN 2707-000X (online)

Енциклопедичне видання про історію українців у Китаї

Олексій Коваль

Українська асоціація китаєзнавців, Київ, Україна

Email: chinaukr@gmail.com

Резюме

Стаття висвітлює непростий і тривалий шлях підготовки енциклопедичного довідника “Українці в Китаї” – від задуму й перших кроків у царині збирання матеріалів, що розпочалися ще в 90-х роках минулого століття, до важливих останніх архівних досліджень, опрацювання автором яких дещо відтягнуло друк цієї праці. Поява енциклопедичного довідника, що є предметом розгляду цієї статті, істотно заповнює прогалину про громадське, політичне й культурне життя українців у Східній Азії, доповнюючи наявні нині українські сходознавчі розвідки. Видання є також внеском у розвиток сучасної української енциклопедистики.

Ключові слова

Енциклопедичний довідник, українці в Китаї, Зелений Клин, Манджурія, архіви.

An encyclopedia about Ukrainians in China

Oleksii Koval

The Ukrainian Association of Sinologists, Kyiv, Ukraine
Email: chinaukr@gmail.com

Abstract

The article highlights the difficult and long way of preparing the encyclopedic work titled Ukrainians in China. In particular, it describes many interesting facts, starting from the conception and collection of materials that began in the 90s of the last century, to important recent archival research, the processing of which somewhat delayed the publication of this encyclopedic reference. The appearance of the encyclopedic book, which is the subject of this article, significantly fills the gap about the Ukrainians in East Asia, their political and cultural life. So, in this way, it contributes to the currently Ukrainian Oriental studies. The considered encyclopedic work is also a contribution to the development of encyclopedic practice of contemporary Ukraine.

Keywords

Encyclopedic reference, Ukrainians in China, Green Ukraine, Manchuria, archives.

У 2021 році світ побачив енциклопедичний довідник “Українці в Китаї” (Чорномаз, 2021), що репрезентує історію формування та розвитку українського громадсько-політичного та культурного життя на терені Китаю в першій половині 20 ст., описуючи діяльність українських національних громадських та культурних організацій, а також пресу, театральну й хорову творчість, що розгорнули тут українці. Видання є продовженням енциклопедичного висвітлення життя українців в Азії, розпочате енциклопедичним довідником про Зелений Клин (Чорномаз, 2011). Власне, серед здобутків української енциклопедистики немає інших видань, присвячених цим регіонам.

Задум даного енциклопедичного довідника виник через необхідність зберегти пам'ять про українців у Китаї, які, перебуваючи за тисячі кілометрів від батьківщини у такій дивній та екзотичній для них країні, лишилися вірними своїм прабатьківським традиціям, мові, вірі, національній ідентичності. Чимало написано, особливо за останні роки, про історію української діаспори в Північній і Південній Америках, Австралії, Європі, натомість фактично нічого не відомо про перебування українців в Азії, де українське життя – це суцільна terra incognita. А втім, азійські країни актуальні для нас і з огляду на їхню велику роль у міжнародній політиці, а щодо Китаю – важливі його лідерські позиції в сучасному світі, що значною мірою впливає на хід нинішньої російсько-української війни.

Не можна твердити, що в Україні відсутні сходознавчі дослідження, адже істотний внесок мають напрацювання Інституту сходознавства НАН України, заснованого учнем Агатангела Кримського Омеляном Пріцаком. Водночас зауважимо, що сходознавство – відносно нова галузь науки в Україні, за словами дослідників, повноцінно існує лише протягом двадцяти останніх років, проте розвивається динамічно і плідно (Матвеева та ін., 2011, с. 3). Ось лише деякі соціогуманітарні аспекти, пов'язані з Китаєм, що перебувають у фокусі уваги українських дослідників, – українські емігранти (Саган, 2018), історія (Чирко, 2001), філологія (Ісаєва, 2002), економіка (Українець, 2013), туризм (Чабак, 2021), китаєзнавство (Кіктенко, 2002) тощо. Історіографію ви-

вчення Китаю українцями започаткував І. Світ (1936) ще в першій половині минулого століття (про нього докладно йтиметься далі).

Однак питання життя й діяльності українців в Китаї першої половини 20 ст. все ж досі лишається мало висвітленим в історіографії. Саме тому метою довідника про українців у Китаї є заповнення цієї прогалини шляхом вивчення українського громадського, політичного й культурного життя у Східній Азії, зокрема Китаї, де воно активно розвивалося в першій половині 20 ст. Мало хто знає, що вже 100 років тому на цих територіях існувала чимала українська колонія: діяли організації, виходили газети й навіть радіопередачі. До речі, тоді представники української еміграції широко вживали й інші варіанти назви цієї країни в українській мові – “Хіни” або “Хини”.

Українці, потрапивши до Китаю 100–120 років тому, відкривали його тоді не лише для себе, а й для всього українського світу. Зокрема, тут на той час мешкали перші українські синологи, знавці китайської культури та мови Ілля Добролювський, Андрій Болобан, Петро Тищенко, Федір Даниленко, Кость Андрущенко, Павло Гладкий, Іван Мозолевський, Дмитро Барченко, Олександр Божко, Василь Одинець, Валентина Коротенко-Корда. На жаль, їхні імена тепер не завжди відомі навіть фахівцям, а це, перше відкриття Китаю для українського світу, залишилося цілком маловідомим.

Більшість згаданих імен нині доступні читачам в Україні завдяки статтям “Енциклопедії Сучасної України”, зокрема й за авторством автора цього довідника. Одну з таких статей присвячено Китаю, а саме китайсько-українським зв’язкам, особливо акцентовано на літературних, де названо з десяток китайських перекладачів творів Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка та інших українських класиків. Відповідно висвітлено й історію українських перекладів з китайської, перші з яких з’явилися на поч. 20 ст. Значною подією в культурному житті країн була поява “Українсько-китайського словника” (докладніше див.: Черномаз, 2013).

За взірць створення цього енциклопедичного довідника взято славетну “Енциклопедію українознавства”, а безпосереднім поштовхом до праці над ним стала 7-томна “Енциклопедія української діаспори” за ред. проф. В. Маркуся. 1994 року вийшов друком її 4-й том, присвячений Австралії, країнам Азії та Африки, а пізніше – 1-й том про українську діаспору США (у 3-х книгах). На жаль, історію українського громадського життя в Китаї, що знайшла відображення в 4-му томі, було представлено надто побіжно.

Укладання енциклопедичного довідника “Українці в Китаї” тривало понад 20 років. Автора ще наприкінці 1991 року зацікавили дослідження історика українського Далекого Сходу Івана Світа (український журналіст Олександр Неживий віднайшов їх у київських архівах). Понад чверть століття пішло на копітку працю, коли в бібліотеках та архівах Владивостока, Хабаровська, Москви, Києва, Львова по крихтах збиралася інформація про українські організації, окремі персоналії, факти з українського громадського й культурного життя в Китаї. Завдяки допомозі багатьох людей з’являлася можливість працювати з літературою, що раніше була недоступна. Авторіві вдалося охопити не всі наявні джерела із цієї теми, щоправда, з об’єктивних причин таких зберіглося не так вже й багато. Адже обставини, у яких розвивалося українське громадське життя в Китаї, були бурхливі й трагічні. Після Другої світової війни воно зійшло нанівець. Оригінальні документи українських організацій у Харбіні, Шанхаї та інших містах (відомо, що таке діловодство велося свого часу ретельно) стали б для історика дуже цінним джерелом. Однак у Харбіні, найбільшому осередку українців у Китаї, частина архівів (найдавніших, ще від початку 20 ст. та найактивнішого періоду революції) розгубилася в 1920-х роках, коли наші люди переживали тут занепад під час заборон

на українську діяльність, у період розчарування багатьох українців після поразки визвольних змагань. Архіви українських організацій пізнішого часу (1920–1940 роки) було свідомо знищено за рішенням проводу Української національної колонії (спалені в печі центрального опалення Українського національного дому) напередодні вступу радянського війська до Харбіна в серпні 1945 року.

Про долю архівів організацій у Шанхаї, Тяньцзіні, Ціндао майже нічого не відомо. Точніше кажучи, І. Світ писав на початку 1970-х років, що архів Шанхайської Громади під час евакуації українців із Шанхаю в 1948–1949 роках було вивезено до США та що він зберігається в архіві Української вільної академії наук (УВАН) у Нью-Йорку. Авторів не вдалося попрацювати з ним, оскільки до недавнього часу ці фонди не було описано. І от нещодавно завдяки завідувачці архіву УВАН пані Тамарі Скрипці стало відомо, що протоколи українських організацій із Шанхаю та анкети їхніх членів зберігаються в архіві УВАН. Частину цих матеріалів було опрацьовано й видано недавно, вже після виходу цього довідника О. Хоменко (Хоменко, 2021).

Довідник укладено на основі джерел трьох типів, один із яких – це праці І. Світа. Вони є не лише історіографічними студіями, а й вельми цінними історичними джерелами, позаяк І. Світ був активним учасником зазначених подій, одним із провідних діячів українських організацій у Китаї в першій половині 20 ст. Він же – перший дослідник українського життя в цій країні, який збирав матеріали ще в 1920-х роках. І якщо щось збереглося з тих часів, насамперед українська періодика, то це те, що було ним вивезене в 1949 році до США й зберігається в архіві УВАН у Нью-Йорку.

Говорячи про праці І. Світа, почати варто з того, що з його спадщини не було віднайдено. По-перше, це щоденники, які він вів усе життя. Вони б стали найціннішим джерелом, бо в них відбито українське життя в Харбіні в 1922–1941 роках та в Шанхаї в 1941–1949 роках очима його найактивнішого учасника. Однак в УВАН зберігаються щоденники лише пізнішого періоду (1950–1960 роки). Де інші, поки не відомо. Можна припустити, що їх було знищено самим І. Світом через те, що вони могли містити якісь компрометуючі матеріали, зокрема про співпрацю українських діячів з японцями. По-друге, І. Світ зібрав до тисячі нотаток про українське життя на Далекому Сході з місцевої преси, про долю яких нині також нічого не відомо. По-третє (і, певно, найголовніше), невідомою лишається доля рукопису його 3-томної праці “Історія українського життя в Азії”, над якою І. Світ почав працювати ще в 1930-х роках та яку він закінчив, як сам про це писав, на початку 1970-х років. В архіві УВАН міститься лише початок рукопису цієї праці, датований 1938 роком. Цей рукопис було опубліковано О. Хоменко (Хоменко, 2021). У ньому опис українського життя на Далекому Сході (Китай, Зелений Клин) зупиняється на 1918 році. І. Світ був членом УВАН, тому цілком логічно, що всі його архіви й рукописи мали б бути передані після його смерті саме сюди. Можливо, що на когось із дослідників там ще чекають відкриття.

Далі зупинимося на працях І. Світа, що є доступними. Такою є його книга “Українсько-японські взаємини”, опублікована 1972 року в Нью-Йорку. Хоч її назва й виглядає доволі вузькою й ніби не стосується Китаю, та все ж ця книга – справжня енциклопедія українського життя в Китаї 1920–1940-х років, оскільки українсько-японські взаємини розвивалися тоді фактично лише на теренах Китаю. Досі немає більш докладного опису українського громадсько-політичного життя в Китаї, ніж ця книга. Крім неї, треба згадати такі праці І. Світа, як “Український Національний Дім” (Харбін, 1936 рік) та “Украинский Дальний Восток” (Харбін, 1934 рік), а також його численні статті, що побачили світ переважно в 1950–1970-х роках уже в США. Серед них вирізняється серія

статей під назвою “Українці в Азії”, що опубліковані в американській “Свободі” протягом 1953 року.

Ще одним дуже цінним, фактично єдиним (окрім праць І. Світа) джерелом мемуарного характеру є спогади Григорія Купецького “Там, де сонце сходить. Спогади бойовика ОУН на Далекому Сході”, що були написані в 1950-х роках та побачили світ у Торонто лише 1988 року. Г. Купецький, який був одним з активних учасників та провідним діячем українських організацій у Харбіні (1937–1945 роки) і Шанхаї (1946–1948 роки), наводить цікаві дані з організаційного та культурного життя українських колоній у Китаї, а також подає унікальні свідчення з повсякденного життя й побуту в цих містах у зазначений час. Він дає цікаву, хоча певною мірою й суб’єктивну характеристику деяких українських діячів в Китаї того часу.

Другий тип джерел з історії українського життя в Китаї – це українська преса, що виходила друком переважно в Харбіні, а також у Шанхаї (чотири видання) та в Ціндао (одне видання) упродовж 1917–1944 років. Перелік відповідних видань сягає півтора десятка. Більшість із них з’являлися дуже короткий час (нерідко 1–2 числа, іноді до десятка), і тільки газета “Маньджурський вістник”, редагована І. Світом, виходила впродовж 1932–1937 років, Українська преса в Китаї, враховуючи відсутність архівів самих українських організацій, є найціннішим джерелом з історії українського громадського життя в Китаї, без якого цей довідник був би набагато менш інформативним. Варто також згадати як цінне джерело місцеву російськомовну пресу, розкидану по різних сховищах і архівах, часто віддалених між собою. Найбільшу цінність для цього дослідження серед таких видань має офіціоз Управління Китайсько-Східної залізниці щоденник “Харбинский вестник”, що виходив в 1903–1917 роках. Він став справжнім літописом початків українського громадського та культурного життя в Харбіні в 1903–1917 роках, яке знайшло відбиток на його сторінках у великій кількості нотаток. На жаль, річник 1917 року далеко не повний і містить заледве чи половину чисел. Також авторів були доступні, на жаль, неповні комплекти газет “Вестник Маньчжурии” (Харбін, 1918–1919 роки), “Харбинское время” (1935–1938 рр.), “Наша заря” (Тяньцзінь, 1930, 1933, 1934, 1936–1938 роки) та “Возрождение Азии” (Тяньцзінь, 1938–1939 роки).

І третій тип джерел – це особові справи з так званого Бюро для справ російських емігрантів у Манджурії (БРЕМ), які зберігаються у відповідному фонді Державного архіву Хабаровського краю (РФ). Цей фонд дав величезну кількість інформації, що стосується не лише біографій окремих діячів українського руху в Китаї, а й їх громадської активності та діяльності українських організацій у Харбіні. справи містять зазвичай анкету (нерідко навіть не одну, різних років) із зазначенням основних біографічних даних, а часто зберігають і світлини зазначених осіб. Коли йдеться про найвизначніших осіб, справи містять і так званий агентурний матеріал про їхню громадську діяльність та матеріали, що характеризують саму особу (БРЕМ мало свою агентуру в українських організаціях). БРЕМ було головним осередком російської еміграції, що був створений у грудні 1934 року в Харбіні з ініціативи японської військової влади з метою повного контролю за так російською еміграцією в Манджурії. У ньому мали реєструватися всі колишні піддані Російської імперії незалежно від національності, які перебували на становищі емігрантів (тобто не мали якогось іншого громадянства). Найсвідоміші українські діячі відмовлялися визнавати себе “російськими” емігрантами та принципово ухилялися від реєстрації в цій установі, домагаючись визнання українського еміграційного центру – Української національної колонії в Маньджу-Ді-Го з такими ж повноваженнями, як і російський БРЕМ. Багато з них змушені були зареєструватися лише в 1942

році, коли з початком війни на Тихому океані було введено нормоване постачання найнеобхідніших харчів. Умовою ж отримання продовольчих карток для емігрантів була реєстрація їх у БРЕМ та наявність відповідних посвідчень. Хоча й за цих умов та навіть під загрозою репресій деякі найстійкіші українські діячі не зареєструвалися в БРЕМ, внаслідок чого, між іншим, відсутня докладна інформація про них та їхні світлини.

Завданням енциклопедичного довідника “Українці в Китаї”, як його бачить автор, стало увічнення пам’яті українських патріотів, доля яких була пов’язана з Китаєм, стати першим пам’ятником українцям, які зберегли відданість національній ідеї, любов до далекої батьківщини попри всі обставини, перебуваючи на чужій землі. Люди – це головне, що цікавило автора в його пошуках. На жаль, про багатьох не так багато інформації, часто тільки один рядок про членство в тій чи іншій українській організації. Та навіть сам цей факт є красномовним, оскільки це було в Китаї, у ворожому оточенні російської шовіністичної еміграції. Простіше було влитися в ряди БРЕМ, не наголошувати на своїй українськості, зосередитися на здобуванні шматка хліба насущного, тим більше що ця проблема для всіх емігрантів стояла дуже гостро. Прикро, але більшість українців у Китаї зробила саме такий вибір. Це посилює цінність тих постатей, які пішли наперекір всім обставинам, зберігаючи своє українство. Скільки їх було?

В одній із публікацій в українській газеті “Маньджурський вістник” у березні 1936 року констатували наявність понад 800 свідомих членів українських організацій Далекого Сходу. Авторіві вдалося зібрати інформацію про набагато меншу кількість людей. Треба зазначити, що за рівнем національної свідомості місцеві українці, зокрема й члени українських організацій, відрізнялися поміж собою: серед них були як палкі патріоти України, свідомі самостійники й націоналісти, так і носії малоросійської ментальності, угодовці, прихильники співпраці з російською еміграцією. Однак особливо унікальним явищем була участь у місцевому українському громадському й політичному житті молодшого покоління українських емігрантів – тих, хто народився в Китаї, а також у Сибіру та на Зеленому Клині й ніколи не був в Україні: проте вони оволоділи українською мовою й часто були більш свідомими українцями, радикальнішими націоналістами, ніж їхні батьки. Деякі з них розплачувалися за це роками, проведеними в ув’язненні в радянських таборих, а дехто – навіть своїм життям. Треба сказати, що в Манджурії відомо про цілі великі українські родини, які відіграли значну роль у розбудові місцевого українського життя. Це насамперед родини Опадчих, Тоцьких, Заїк, Гайдуків.

Доречно зауважити, що українці в Китаї підтримували контакти зі співвітчизниками по всьому світу, вони гостро реагували на будь-які події як на рідних землях, що були під різною владою, так і в інших країнах. Ще один факт: українські громади в Китаї були яскравим прикладом втілення ідеї соборності України та української нації не як гасла, а об’єктивної реальності. Вони об’єднували вихідців із різних куточків України, з усіх українських земель – від Галичини та Холмщини до Східної Слобожанщини, Донщини, Криму, Кубані зокрема, а також осіб, народжених уже на Зеленому Клині та в Манджурії. Цікаво, що серед осіб, місце народження яких відоме, за даними нашого довідника, переважають саме останні – 64 особи, з яких в Манджурії народилося 40, на Зеленому Клині – 24, тоді як на історичній Полтавщині – 48, у Києві та Київщині – 26, Чернігівщині – 24, Поділлі – 16, Галичині – 15, Херсонщині – 14, Харківщині – 12, Волині – 11, Катеринославщині – 8, Кубані – 6. По троє є вихідців із Таврійської, Курської губерній та Донщини, двоє – з Воронезької губернії (Східна Слобожанщина), двоє були народжені в Кореї, по одному – з Люблінської губернії та Забайкальщини. Яскравим утіленням соборності українських організацій у Китаї є так звана “чвірка” – група про-

відних українських діячів у Маньчжурії в 1930-х роках, у складі якої були Дмитро Барченко (родом із Волині), Петро Марчишин (з Галичини), Іван Світ (зі Слобожанщини) та Павло Яхно (народжений на Зеленому Клинні).

Долі всіх цих людей склалася по-різному. Хтось зміг виїхати у вільний світ, дехто був заарештований та примусово вивезений до СРСР і загинув у таборах або, згодом вийшовши на волю, доживав свого віку в “країні Рад”. Когось репресії минули – їх “репатріювали” до СРСР, хоча нерідко це були люди, які народилися в Китаї та ніколи не були підданими “країни Рад”.

Авторові пощастило особисто поспілкуватися в Москві в 1998 й 2001 роках з одним представником молодшого покоління харбінських українців, колишнім активним учасником харбінського СУМу, талановитим скрипалем Олександром Дзигарем. Олександр Артамонович був заарештований “советами” 1945 року та відбув майже 10 років у колимських таборах, де, працюючи на лісоповалі, пошкодив пальці; під час хрущовської відлиги був звільнений. Після цього 20 років мешкав у Магадані. Там він викладав у музичній школі та музичному училищі, став концертмейстером Магаданського музично-драматичного театру, згодом – заслуженим артистом Росії. Після виходу на пенсію в 1976 році переїхав до Москви. До 1970-х років нічого не знав про долю своєї матері, двох дітей і колишньої дружини, які після його арешту змогли виїхати з Китаю до вільного світу. Й лише в 1990-х він зміг поїхати до сина в Сан-Паулу і дочки в Сан-Франциско, де ще живою застав матір.

Поталанило авторові поспілкуватися з нащадками славної родини Заїк, які змогли виїхати до Сіднея в Австралії, зокрема дітьми близького приятеля та соратника О. Дзигаря по СУМу Миколи Заїки, який помер у Сіднеї – Наталею Миколаївною та Миколою Миколайовичем, що в 1990-х зміг повернути будинок своєї родини в Харбіні. І вони говорили, що пам’ятають, що їхні предки походили з України, та пишаються цим. Долі ж більшості китайських (маньчжурських) українців залишаються невідомими.

ЛІТЕРАТУРА

- Ісаєва, Н. (2002). *Українська література в Китаї: проблеми рецепції: автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Київський національний університет ім. Т. Шевченка.
- Кіктенко, В. (2002). *Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.* Київ.
- Матвеева, Л., Циганкова, Е., Кочубей, Ю., Василюк, О. (Ред.). (2011). *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліографічний словник*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України.
- Саган, Г. (2018). Українська діаспора в Китаї: історія та сучасні тенденції становлення. *Київські історичні студії*, 6, 43–51. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.1.4351>
- Світ, І. (1936). *Український Національний Дім в м. Харбіні: Півтора року життя УНД. 14.11.1933 – 14.6.1935*. Харбін: Українська Видавнича Спілка.
- Українець, Л. (2013). Визначення основних чинників прямих закордонних інвестицій з Китаю у країни Африки. *Журнал європейської економіки*, 12 (4), 458–472.
- Хоменко, О. А. (2021). *Далекосхідна одиссея Івана Світа*. Київ, Нью-Йорк: LAURUS.
- Чабак, Л. А. (2021). Туристичний потенціал Китаю для українців: сучасні тенденції та виклики. *Китаєзнавчі дослідження*, 2, 103-111. <https://doi.org/10.51198/chinesest2021.02.079>

- Чирко, І. (2001). Україна – Китай. Від найдавніших часів і донині. В. Сергійчук (Ред.), *Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин* (Вип. 1, с. 117–127). Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка.
- Чорномаз, В. (2013). Китай, Китайська Народна Республіка. Китайсько-українські зв'язки. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін. (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України* (т. 13, с. 109–111). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Чорномаз, В. (Ред.). (2011). *Зелений Клин (Український Далекий Схід): енциклопедичний довідник*. Владивосток: Наукове об'єднання українців ім. Т. Г. Шевченка.
- Чорномаз, В. (Ред.). (2021). *Українці в Китаї: енциклопедичний довідник*. Одеса: Гельветика.

REFERENCES

- Chabak, L. A. (2021). China's tourist potential for Ukrainians: opportunities and challenges. *Chinese Studies*, 2, 103–111. <https://doi.org/10.51198/chinesest2021.02.079> [in Ukrainian].
- Chornomaz, V. (2013). China, People's Republic of China. Chinese-Ukrainian relations. In I. Dziuba, A. Zhukovskiy, M. Zhelezniak, et al. (Eds), *The Encyclopedia of Modern Ukraine* (vol. 13, pp. 109–111). Kyiv: The NASU Institute of Encyclopedic Research [in Ukrainian].
- Chornomaz, V. (Ed.). (2011). *Green Ukraine (Ukrainian Far East area): encyclopedic reference*. Vladivostok: T. Shevchenko Scientific Association of Ukrainians [in Ukrainian].
- Chornomaz, V. (Ed.). (2021). *Ukrainians in China: encyclopedic reference*. Odesa: Helvetyka [in Ukrainian].
- Chyrko, I. (2001). Ukraina – Kytai. Vid naidavnishykh chasiv i donyni. In V. Serhiichuk (Ed.), *Ukraine and the East: a panorama of cultural-community relations* (Vol. 1, pp. 117-127). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
- Isaieva, N. (2002). Ukrainian literature in China: reception issues (Thesis abstract). Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
- Khomenko, O. (2021). *Far Eastern odyssey of Ivan Svit*. Kyiv, New York: LAURUS.
- Kiktenko, V. (2002). An essay on the history of Chinese studies in Ukraine. 18 – the first half of the 20 century. Kyiv [in Ukrainian].
- Matveieva, L., Tsyhankova, E., Kochubei, Y., Vasyliuk, O. (Ed.). (2011). *Oriental studies and Byzantology in Ukraine in names: bibliographical dictionary*. Kyiv: The NASU A. Krymsky Institute of Oriental Studies [in Ukrainian].
- Sagan, G. (2018). The Ukrainian Diaspora in China: history and the current tendency of becoming. *Kyiv Historical Studies*, 6, 43-51. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.1.4351> [in Ukrainian].
- Svit, I. (1936). *The Ukrainian National House in Harbin: A year and a half of the life of the UNH*. 14.11.1933 – 14.6.1935. Kharbin: Ukrainian Press Association [in Ukrainian].
- Ukrainets, L. (2013). Determination of the main factors of foreign direct investment from China to African countries. *Journal of European Economy*, 12 (4), 458–472 [in Ukrainian].